

Литературният пример (*exemplum*) — една постмодерна проекция срещу тоталитаризма

Мирослава Дойчинова

Краят на всяко столетие е неизменно съпътстван от безброй, да ги наречем *необходими*, предизвикателства към съвременните интелектуалци за осъществяване на глобален прочит на отминалите събития, прочит, който да систематизира опита, успехите, надеждите и разочарованията на цял един век. Подобна равносметка, макар и често самоцелна, предполага осъзнаване на най-важните и значими моменти от морално, политическо, икономическо и социално развитие на едно общество. Тази ценностна ориентация, доста противоречива понякога, поради това, че е строго индивидуална, ни позволява да разберем и конструираме смисъла на изтеклите години. И ако наистина ни предстои такава трудна задача – как бихме описали историята на нашия европейски ХХ век? Дали ще го свържем с усъвършенстване и прогрес, с хуманност и толерантност, или напротив – ще го запомним с жестокост и човешко страдание? Заявявайки своята лична позиция, бихме искали да се присъединим към моралния избор на един заинтересован свидетел, писател, осмислил успешно своето време, а именно: Цветан Тодоров. Да споделим неговата надежда, че това мрачно столетие ще носи спомена за героичните образи на няколко личности с драматична съдба като Василий Гросман и Маргарете Бубер-Нойман, Примо Леви и Жермен Тийон, които „въпреки всичко са продължавали да вярват, че човекът заслужава да остане крайната цел на хората“ (Тодоров 2002:13).

Главното събитие, през чиято призма се опитва да разтълкува изминалия ХХ век Цв. Тодоров, е появата на крайната форма на злото в лицето на политически режим, какъвто е тоталитаризмът в неговите две реализации – комунизъм и фашизъм. Този етап от историята на човечеството, преминал под знака на редица войни, милиони човешки жертви, безмилостни изстребления и страдания, е може би най-страшният период от световното развитие и макар да смятаме, че тоталитарното зло е вече победено, можем ли да бъдем сигурни, че няма отново да го повторим? Прекрачвайки прага на новия век, начевайки следващата страница от своята история, човечеството трябва да обърне поглед назад към непосредственото си минало и да се опита да осмисли нравствения урок, който то му отправя. Това е основната теза, която Цв. Тодоров се стреми да разгърне в книгите си; идеята, че ако не искаме престъплението да се случи отново, трябва първо да разберем миналото си и неговите прояви и да извлечем поука, която то ни носи. Този размисъл за доброто

и злото на предходните години той вplита в индивидуалната съдба на няколко личности, жертви на тоталитарната власт, но и обикновени хора, намерили сили да ѝ се противопоставят и да съхранят човешкото в себе си.

Миналото като неизменна част от нас и нашия опит не е някаква фиксирана поредица от факти или непроменлива константа, то е непрекъснато подлагано на реконструкции, тълкуване, припомняне, изолиране или отхвърляне. Това реорганизиране и интерпретиране на отминалите събития има за цел най-вече „подобряване“ на човешките действия в настоящето и бъдещето или, с други думи казано, изразява надеждата „вчерашният ден да стане по-добър“ (Рюзен 2001:154). Превръщането на миналото в обуславящ фактор за живота на съвременниците, засилването на неговата значимост като главен критерий за конструиране на културна памет, се осъществява именно чрез разказване на това, което се е случило. Така всъщност се постига „щастливият край на историята“¹, в която според Йорн Рюзен „изваденият на показ чрез „разказването“ ужас трябва като опит да бъде преработен така, че да се превърне в мотив за действие по посока на неговата противоположност, т.е. да действа като подтик за образуване на смисъл“ (Рюзен 2001:173).

Целта на настоящото изследване е да покаже, че именно подобен личен пример е най-силният аргумент в търсенето на истината, а разказът за него е най-прекият път към поуката, която той внушава. Редуването на кратки наративи за различни случки от живота на отделния човек и тяхното интерпретиране, посредством което се изгражда смисловото равнище на текста, е и основният композиционен принцип в много от книгите на Цветан Тодоров. По повод написването на творбата си „Завладяването на Америка“ и произтичащия от нея въпрос за отношението към *другия* той заявява: „аз мога да отговоря само като разкажа една **поучителна история** (това е избраният от мен жанр), тоест възможно най-истинската история“ (Тодоров 1992:8). Изхождайки от заложеното в античната реторика убеждение за възпитателната роля на историята, за това, че тя „съдържа репертоар с примери и поуки, с примери, призвани да служат за поука“ (Ръовел 2001:27), Тодоров изгражда своите текстове във вид на изследователски роман, в чиято повествователна организация отделните житейски отрязъци се осмислят като „интриги, т.е. разкази, произвеждащи разбираемост“². Така, подбирайки от изобилието от драматични човешки истории най-убедителните и илюстративните, писателят превръща тези специфични наративни цялости в своеобразни

¹ Виж: Рюзен, Йорн. „Може ли вчерашният ден да стане по-добър? Върху преобразуването на миналото в история“. В: „История. Разказ. Памет“. С. 2001, с. 162-163.

² Става дума за тезата на Пол Вейн за разказа, чиято приоритетна роля е да поражда разбираемост, а не да създава научни твърдения, на която Жак Ръовел се позовава в своето изследване за функциите и употребите на разказа в историята. Виж: Ръовел, Жак. „Разказване и познаване: употребите на разказа в историята“. В: „История. Разказ. Памет“. С. 2001, с. 20.

екземпли, през чиято семантична наситеност разчита значимите събития на изминалото столетие и формулира моралните си оценки.

Критическият анализ тук ще се съсредоточи върху книгата „На предела“, в която разказите за различните форми на поведение в екстремната ситуация на лагерите разкриват най-пълно истината за човешката същност. Художественото пространство на текста поставя акцент върху моралното оцеляване на индивида, изправен пред крайностите на тоталитарния режим, на прага на поносимото страдание и духовното си унищожение. Въпросите за границите на човешкото, за борбата между доброто и злото, за смелостта, героизма и ценността на живота, авторът проектира в индивидуалните реакции на свидетелите – потърпевши и очевидци, и техните истории. Чуждата гледна точка и мотивация в определена ситуация той се опитва да доближи максимално до своята собствена, за това често редува разказите на бивши лагеристи с фрагменти от личния си живот. Очертаните три сюжетни линии – тоталитарните лагери като историческо явление; нравствената проблематика, която те поставят, и автобиографичните отрязъци от „моята малка история“ (Тодоров 1994:287) са реализирани посредством огромно количество свидетелства, спомени, индивидуални преживявания и тяхното интерпретиране. Главен герой в тази книга е друг тип протагонист – обикновеният човек, свидетелят, схващан като носител на паметта. Това е свидетелят, преди всичко като потърпевш и оцелял, жертва или потомък на жертва, което автоматично легитимира неговия разказ като авторитетен, но също така и в известна степен разколебава абсолютната му автономност, именно поради субективизма и силния емоционален заряд, който носи. Чрез разказването на спомена за преживяното, този индивидуален акт на споделяне се социализира и се превръща в част от колективната памет. Това е и художествената амбиция и интелектуална стратегия на текста на Цв. Тодоров – анализирайки и съпоставяйки факти и свидетелства, вплътени в личните истории на обикновени хора, увековечавайки техните повествования, писателят конструира своя могъщ *метаразказ* за тоталитаризма.

Пространството на концлагера е онази изключителна ситуация „на предела“, в която най-силно се проявяват човешките добродетели – ежедневни или героически, но също и всички пороци – обикновени или чудовищни. Водещата теза, която текстът разгръща е, че моралният избор дори и в този „действителен ад“³ се оказва възможен и всеки притежава свободата сам да реши съдбата си. Подобно твърдение напълно съвпада с екзистенциалистското разбиране за човека, според което човек е свободен и изборът е негова неизменна привилегия, той „не е нищо друго освен своя собствен проект, ... съвкупността от своите действия“ (Сартр

---

³ Този израз Цв. Тодоров заема от Ернест Ренан и неговите „Философски диалози“. Виж: Цв. Тодоров. „На чужда земя“. С. 1996, с. 29.

1997:56 и сл.). Това всъщност е реакцията на един антитоталитарен писател като Цв. Тодоров, противопоставил се на тоталитаризма във всичките му прояви и значения, тоталитаризма като манталитет, като формация за постигане на тотален контрол и налагане на представи за общовалидни ценности и разбирания. В своите анализи той опровергава общоприетото мнение, издигнало се до върховна истина, че личността, поставена в пределните условия на тоталитарния лагер, изгубва критериите си за морал, достойнство и солидарност, че „хората се превръщат в зверове, обсебени от безмилостната борба за оцеляване, от войната на всеки срещу всеки“ (Тодоров 1994:37). Освен примерите за пълно отсъствие на морално чувство, той открива и редица други, в които макар и едва забележими и дребни прояви на съвест, загриженост или милосърдие потвърждават възможността за избор, а оттам и наличието на морал. Такива реакции Тодоров намира в разказа за гладувания старец, който краде пред очите на сина си, за да го нахрани, както и в този на австрийската концлагеристка Ева Лингенс-Райнер, която, въпреки дългите си колебания, решава да се намеси в полза на някаква болна еврейка и по този начин да намали собствените се шансове да оцелее⁴. Темата за морала, като главен акцент в тази книга и илюстриран от почти всеки наративен пример в нея, добива значение на „едно от основополагащите измерения на междучовешкия свят: той го пронизва от край до край и същевременно представлява негов връх“ (Тодоров 1994:298). Определяйки го като действие, въплътило стремежа към доброто на другия, Тодоров схваща морала преди всичко като свобода и избор, отколкото като примирение и пасивно приемане на света. За отправна точка в анализа на този проблем той избира обикновения морал, който нарича *всекидневна добродетел*, представящ личностни действия, чрез които човек се противопоставя на привидната неизбежност. Всекидневната добродетел може да се прояви по различни начини като първата нейна изява е достойнството. Според Цв. Тодоров то се корени преди всичко във възможността за упражняване на собствената воля – „за да запази своето достойнство, човек трябва да превърне една ситуация на принуда в свободен избор“ (Тодоров 1994:67). И въпреки че условията на тоталитарния режим ограничават до крайност подобни действия, много от лагеристите намират начин, макар и твърде своеобразен, да се противопоставят на наложената им диктатура. В този смисъл дори самоубийството, изборът на собствената смърт се разчита като един вид волеизява. Извършен заради предизвикателството, а не от безнадежност, той се превръща във върховна свобода, твърди една от героините на Цв. Тодоров – Олга Ленгел, която винаги носела отрова у себе си. „Увереността, че в последна сметка човек е господар на живота си, представлява крайната свобода“⁵. Сходна е историята с Мала Циметбаум, която, заловена след

⁴ Виж: Цв. Тодоров. „На предела“. С. 1994, с. 41.

⁵ Повече виж в: Цв. Тодоров. „На предела“. С. 1994, с. 68.

бягство от Освиенцим, е изтезавана и отведена на бесилото на плаца, когато пред очите на всички тя успява да пререже вените си с бръснач. С тази своя реакция естествено предизвиква гнева на дежурния надзирател, който е трябвало да я екзекутира минути по-късно, защото по този начин тя доказва свободата си.

За форма на упражняване на волята е считано също и неизпълняването на заповедите, която като пасивна съпротива лесно може да струва някому живота. Наред с редицата разкази за неподчинение, особено впечатление прави поведението на чешката журналистка и бивша приятелка на Кафка – Милена Йесенска, чийто живот и постъпки са обект на чести анализи в книгата „На предела“ и красноречив пример за морално съзнание. За нея разказва приятелката ѝ Маргарете Бубер-Нойман: „Тя никога не се нареждаше правилно в редиците по пет, никога не се държеше според предписанията на правилника при сигнала за сбор, никога не бързаше да изпълни заповедта и не ласкаеше висшестоящите“ (Тодоров 1994:70). С всички тези, на пръв поглед незначителни, действия подложеният на ежедневни унижения и изтезания човек открива, макар и нищожна възможност да заяви негодуванието си и утвърди достойнството си, независимо какво ще му коства това деяние. И точно с тази мисъл веднъж, без всякаква причина, Милена Йесенска пуска лагерната сирена, с неутолимото желание поне за кратко да се почувства пълноценен човек.

Втората всекидневна добродетел Тодоров нарича *грижа*. В тази категория влизат най-разнообразни човешки прояви, но преди всичко се свързва с действие, насочено към благо на другия. Грижовността може да се изрази като разделиш храната си с някого, като изпратиш незабелязано чуждо писмо или прикриеш другар. В разказите на оцелелите задължително присъства споменът за близък човек, който се е грижил за тях и им е помагал. За много затворнички такъв е образът на Милена Йесенска, за други на Мала Циметбаум, самоубила се преди екзекуцията си, а за Евгения Гинзбург такава светла личност е лекарят от немски произход, станал ѝ съпруг – Антон Валтер, който обикаля цялото селище Таскан в търсене на глътка вино, за да изпълни последното желание на някой умиращ⁶. Това неугасващо човешко чувство, онагледено с безброй примери, провокира писателя да извлече поредната поука, внушена от подобни морални актове в ситуации „на предела“: чрез грижата за другия човек преоткрива своето достойнство и себеуважение.

Към тези постъпки трябва да се прибави и третата всекидневна добродетел – духовната дейност, реализирана в търсене на истината и красотата. Въпреки заобикалящото зло, безнадежността и нищетата, тя може да бъде открита и в редките мигове на освобождаване на духа, предизвикани от четенето на книги, рецитирането на стихове, разговорите

---

⁶ Виж примерите на с. 26–27; както и на с. 76–80.

за литература или слушането на музика. За такова, на пръв поглед необичайно за лагерната обстановка, душевно преживяване разказва Виктор Франкл: „понякога вечер се случваше, както се бяхме изтегли в бараката на пода от утъпкана пръст, капнали от умора след дневната работа, с канчето супа в едната ръка, някой другар да се втурне и да ни призове да излезем на плаца, за да не пропуснем, въпреки изтощението си и студа навън, някой великолепен залез“ (Тодоров 1994:96). Тези естетически и интелектуални усещания, макар и значително ограничени, създават огромно удоволствие на онзи, който ги изпитва и задоволявайки в известна степен потребността му от духовна наслада, постигат нравственото му възвисяване.

Разсъждавайки върху морала като категория, неизменно присъща на човешкото, Цв. Тодоров утвърждава валидността на тезата си, че свободният избор и достойното оцеляване в пределната ситуация на тоталитарните лагери са възможни и осъществими. Освен това, предвид схващането си, че моралът е волеви акт, насочен към другия и целящ неговото облагодетелстване, той разграничава два типа морал, единият – конкретен, а другият – абстрактен, които нарича – морал по принцип и морал по симпатия. Според него „моралът по принцип почти не се различава от самото зло; единствено примамлив е моралът по симпатия“ (Тодоров 1994:118). Това е именно моралната стойност на човешкото, моралът като себераздаване, като стремеж към доброто на другия, моралът „извън всякаква идеология, без мисъл, без речи, без оправдания“ (пак там; с.118). Познавайки се отново на Сартр, който също разделя морала на симпатията и личната привързаност от другия, „по-обхватен“ (Сартр 1997:46), подчинен на някаква идеология морал, авторът на „На предела“ заявява своето предпочитание към всички онези човешки действия, които нарича *всекидневни добродетели* пред изключителните изяви на героизъм⁷. Подобен интерес към „структурите на всекидневието“ (Фернан Бродел) Жак Рьовел свързва с настъпилния обрат в спецификата на историческото изследване и реабилитирането на ролята на разказа в него. От една страна, с това завръщане на разказа той визира превръщането му в основен източник на познание и в „неделим елемент от критическото изграждане на една интерпретация“ (Рьовел 2001:51). Другата му употреба според него се отнася именно към остойносттаване на конкретното и всекидневното – разказаната история често бива осмислена през призмата на някаква образцовост, с която потвърждава абстрактни твърдения. Тези възможности на разказа – да гради история, познавай-

---

⁷ В книгата си „Екзистенциализмът е хуманизъм“ Сартр илюстрира значението на двата типа морал с примера за негов ученик, изправен пред избора да изостави майка си и да отиде на фронта или да остане при нея и да ѝ помага. Същият пример използва и Цв. Тодоров при анализа си на алтернативата между всекидневните и героически добродетели. Виж: Сартр, Жан-Пол. „Екзистенциализмът е хуманизъм“. С. 1997, с. 44 и Тодоров, Цв. „На предела“. С. 1994, с. 113.

ки се на дребни факти и случки, Жак Ръвел вижда реализирани в историко-социологическото изследване на Фернан Бродел⁸, където малката подробност от всекидневието, „организирана в микро-разказ, има за цел да ни увери, че общото явление наистина е съществувало, защото е могло да се въплъти в отделна съдба“ (Ръвел 2001:45). По същия начин, избирайки *човешката доброта в ежедневието*⁹ и незначителните на пръв поглед прояви на достойнство, загриженост или духовност, Цв. Тодоров създава незабравимите си литературни примери, с които мотивира своята аргументация за моралната свобода на личността, съхранена дори и в условията на тоталитаризма.

Другият важен въпрос, който заема съществена част от разсъжденията на Тодоров, е проблемът за злото – какво го поражда, какви са неговите вършители и доколко ние всички сме отговорни за него? Изводът, до който достига, е че злото е също толкова присъщо на човешката природа, колкото и доброто, двете категории са неизменно свързани в личността и че границата между тях е изключително тънка и много лесно може да бъде прекъсната. Тезата, която той защитава, е че носителите на злото, не са нито чудовища, нито зверове или изключителни същества, а обикновени хора като нас, които тоталитарната власт превръща в злодеи. Проявите на злото, противоположни на всекидневните добродетели, Цв. Тодоров определя като всекидневни пороци. Първият от тях, наречен фрагментарност, се изразява в различни форми на непоследователност в поведението при извършването на конкретни действия. Както отбелязва Примо Леви, „състраданието и грубостта могат да се съвместяват в една и съща личност в един и същи момент“ (Тодоров 1994:165). Илюстрира ги примерът с коменданта на Биркенау, отговорен за смъртта на хиляди хора, който един ден с намесата си спасява живота на 68 момчета, определени за газовата камера. Или този на надзирателя Крамер, който плаче, когато слуша Шуман, но е способен да разбие с палка главата на някоя затворничка, само защото не се движи достатъчно бързо. Друга форма на фрагментарност е разделението между личния и публичния живот, характерно за почти всички представители на тоталитарната власт. Независимо от злините, мъченията и убийствата, които извършват в ежедневието си, техният семеен живот е изпълнен с нежност и любов. Добродетелността и човечността в частните и интимни отношения невинаги гарантират подобно поведение в обществената сфера. Пример за това е надзирателят Арно Бьом, който „налага наказание от

---

⁸ Става въпрос за тритомното изследване на световната история на Фернан Бродел: „Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV–XVIII век“; том I – „Структура на всекидневието: възможното и невъзможното“. ИК „Прозорец“. 2001; том II – „Игрите на размяната“. ИК „Прозорец“. 2001; том III – „Световното време“. ИК „Прозорец“. 2001.

⁹ Тук Тодоров цитира един от свидетелите на тоталитаризма – Василий Гросман и неговата теория за двата морални идеала: доброто и добротата. Виж: Цв. Тодоров. „На предела“. С. 1994, с. 117–118.

двайсет и пет удара с бич за всяка минута закъснение или за всяка дума, произнесена след вечерната тръба; същият този Бьом, който непрестанно пише на старите си родители във Франкфурт къси, но покъртителни писма, изпълнени с обич и носталгия“ (Тодоров 1994:168). Този разрыв между убежденията на личността и нейния начин на живот една от потърпевшите от тоталитаризма – Фаня Фенелон – определя като своеобразна защитна реакция на организма. Според нея мозъкът на всички германци е „разделен като подводница на части, образувани от изолирани сектори, така че водата може да нахлуе в една, без да засегне другите“ (Тодоров 1994:169). Наистина ли обаче фрагментарността осигурява психическото оцеляване на индивида? И как един добър човек може да причинява зло или по-скоро как един и същи човек може да върши едновременно и добро, и зло? Търсейки отговорите на тези въпроси, Цв. Тодоров прави няколко съществени заключения. Тази непостоянност в поведението на личността, въпреки че в основната си част е предизвикана от тоталитарния режим и манталитет, не може да бъде отъждествявана само с него, защото носи редица черти, присъщи на съвременното ни общество. Най-вероятното обяснение за фрагментарността според него се корени в нарастващата специализация в сферата на труда и обществения живот, както и в отсъствието на чувство за отговорност у всички служители на тоталитарната държава. Оттук и поуката, която извежда от такива действия, е че пренебрегването на вината за извършеното зло, прави престъплението още по-лесно осъществимо и превръща обикновените хора в убийци.

Към всекидневните пороци, като изключително крайна форма за проявление на тоталитарна жестокост, трябва да се прибави обезличаването на другия и на самия себе си. Този процес се изразява в превръщането на човешкото същество в инструмент или средство за постигане на някакви висши идеологически принципи. Обезличаването на индивида има за цел да улесни изпълнението на задачите и да предотврати онзи тип *човешки* реакции, на които е подвластен дори и самият Адолф Айхман, един от основните виновници за масовите изстребления. Подобна трансформация според Цв. Тодоров превръща всеки „в колелце от един огромен механизъм, така че да не бъде господар на собствената си воля“ (Тодоров 1994:189). Поведението на покорство и подчиненост е илюстрирано с множество разкази от живота на най-изявените представители на нацисткия вариант на тоталитаризма – Рудолф Хес, Адолф Айхман и Алберт Шпеер¹⁰.

След обезличаването, насладата от властта е посочена като третия всекидневен порок, чието задоволяване се постига с покоряването на другия. При тази проява на злото отделният индивид, налагайки своята

---

¹⁰ За техните действия и постъпки, реализирани в този тип инструментално мислене виж: Цв. Тодоров. „На предела“. С. 1994, с. 193–203.

тотална власт, се стреми да утвърди собственото си „аз“ и „най-радикалният начин за това е отричането на чуждата личност чрез налагане на страдания и като крайност – на смърт“ (Тодоров 1994:205). Насладата от властта обаче, предупреждава Цв. Тодоров, като желано удовлетворение, постигано чрез зависимостта на другия от собственото ни благоволение, не е характерна само за лагерите. Като амбиция тя е присъща на целия ни съвременен политически живот и всеки от нас може да бъде изкушен и тласнат към нея. Много от затворническите разкази свидетелстват, че, непривични в началото, подобни действия се усвояват сравнително бързо. Такава е историята с надзирателката, която плаче в началото на работата си в лагера Биркенау, но само след няколко дни става като колежките си или горчивото развлечение, за което разказва Жермен Тийон – „брояхме за колко дни новата надзирателка ще се сдобие с нашивки за грубост“¹¹.

Изводът, който може да бъде направен от представените тук примери, е че всички тези прояви на доброто и злото, добродетелите и пороците, са дотолкова враснали в нашето ежедневие, че трудно бихме ги нарекли изключителни, а по-скоро естествени и човешки постъпки. Освен това, колкото и странно да е, техните извършители не са нито герои или необикновени личности, нито зверове или чудовища, а съвсем нормални хора. Следвайки хуманистичната мисъл в лицето на Монтен и Русо¹², Цв. Тодоров напомня, че човешките същества не са по природа нито добри, нито зли или „по-скоро са и двете: егоизмът и алтруизмът са еднакво вродени“ (Тодоров 1994:163). Това, което е важно и което трябва да се запомни от примера на тоталитарните лагери е, че от една страна злото не е изкоренено, то не е случайно, винаги е тук, близо до нас, готово да се прояви, но от друга – доброто е избор, който винаги присъства, то не е илюзия и се съхранява дори и в най-безнадеждните обстоятелства. Това всъщност е и поредната особеност на тоталитарния режим – способността да превръща всеки в съучастник, всеки е едновременно и затворник и надзирател; жертва и палач. Тази поука от пределния опит на най-ужасното злодеяние в човешката история писателят вплита в думите на Примо Леви, един от главните му герои, олицетворили със съдбата си цяло столетие: „ние сме потенциално способни да сътворим безкрайна грамада от страдание. ... Стига само да не виждаме, да не чуваме и да не правим нищо“ (Тодоров 1994:163). И тук изниква въпросът за виновниците за извършеното зло, дали виновни са само комунистите и фашистите, или всички ние, които с равнодушието си сме допуснали това да се случи. По този повод Евгения Гинзбург казва: „Когато в днешно време хвърляме поглед назад, към оная ужасна

---

¹¹ Пак там; с. 209.

¹² Виж статията на Цв. Тодоров „Сциентизъм и хуманизъм“. В: Цв. Тодоров. „Памет за злото, изкушение на доброто“. С. 2002, с. 39.

епоха, се удивляваме на това доброволно заслепение: как са могли хората да не си задават въпроси за онова, което направо е щяло да им извади очите?“ (пак там; с.149). Така, верен на философията на екзистенциализма¹³, онагледявайки с множество разкази идеята за колективната вина, Цв. Тодоров прави своето заключение, че морална отговорност за извършените престъпления трябва да бъде потърсена, но тя е лична и не може да упрекваме един народ повече от останалите или да съдим хората, заради принадлежността им към дадена група. И въпреки че ситуацията, при която всички се оказват потенциални съучастници, е характерна предишно за тоталитарното общество, в резултат на действащия политически режим, интелектуалецът предупреждава, че подобно примирение се наблюдава и в настоящето: „Тоталитаризмът ни разкрива онова, което при демокрацията остава в сянка“ (Тодоров 1994:159).

Каква обаче трябва да бъде реакцията ни срещу злото – дали трябва да се примирим и да забравим, или да отвърнем на удара с удар и да потърсим отмъщение? Примирението и отказът от всяка проява на съпротива очевидно не е най-добрата позиция срещу заобикалящата жестокост, тъй като тази крайна пасивност в известна степен дори подпомага разрастването на злините.

Какво е решението тогава – може ли отмъщението да намали чувството за гняв и да реабилитира по някакъв начин жертвите на тоталитарния режим за наложените им унижения и болка? Самият Леви е на мнение, че „насилието ражда само насилие, като движението на махало, което, вместо да замре, с времето се засилва“ (Тодоров 1994:228). Освен двете крайности – подражание на врага и безропотно мълчание срещу неправдата, Цв. Тодоров открива трета възможност за противопоставяне на омразата, а именно: малките актове на човечност и добронамереност. Според него да се бориш срещу нацизма, не означава единствено да отвърнеш на злото със зло, а да допринесеш за изкореняването му. Надеждата, че махалообразното движение, за което говори Леви, може да намалее благодарение на няколко дребни прояви на доброта, той илюстрира с истинските истории на двама немци, които вършат добрини заради доброто, което самите те са изпитали. Добродетелта, вярва писателят, е най-силната и успешна съпротива срещу злото. Тази форма на ненасилствена борба се олицетворява в поведението на спасителите – обикновени хора, за които човешкият живот е несравнима ценност и които се борят за неговото спасяване. Всъщност действията на спасителите са различни както от примирението, което е равносилно на безразличие към съдбата на другите, така и от подражание на насилието, тъй като не се основават на желание за мъст или омраза към врага. Тяхната

---

¹³ В редица случаи Цв. Тодоров е повлиян от философията на Сартр. Тук става дума за една от основните тези на екзистенциализма, а именно, че човек е напълно отговорен за това, което е и че всяко негово индивидуално действие ангажира цялото човечество. Повече по този въпрос виж: Сартр, Жан-Пол. „Екзистенциализмът е хуманизъм“. С. 1997, с. 32–39; както и 60–61.

грижа като своеобразен акт на нравствена съпротива се ръководи единствено от състраданието към онези, които са в нужда и предполага наличието едновременно на морала по принцип и морала по симпатия. Спасителите не си поставят недостижими, възвишени цели – те няма да прекратят войната или да спасят всички евреи, но защитавайки дори само няколко човешки живота, те се противопоставят и възпрепятстват извършването на злото. В крайна сметка обаче именно тези действия дават най-неоспорим резултат.

В това се състои и моралният избор, който прави Цв. Тодоров – припомняйки ни светлия образ на няколко души, свидетели и жертви на тоталитарната власт, той превръща техния пример в силен аргумент срещу разрастването на злото. Многобройните разкази на тези обикновени хора с драматична съдба, ежедневните им подеми и падения, малките им успехи и постъпки на загриженост, които изграждат художествения свят в книгата „На предела“, представят един нов тип текстостроене в съвременната ни проза. Принадлежността към модерното повествование на подобни текстови образувания, колебаещи се между научност и литературност и съчетали наратив и документално изследване, се определя и от позицията на автора. Имайки предвид, че събитията не разкриват сами своята същност и за да ни научат на нещо, те трябва да бъдат разгълкувани, Цв. Тодоров приема ролята на коментатор, който, анализирайки фактите, доказва и аргументира тезите си, а извеждайки поука от различните истории, провокира моралната ангажираност на читателя. В известна степен дори му се вменява претенцията да бъде историк-компилятор, който постулира сам себе си като носител на паметта. Като автор на своята компилация, събирайки автентични свидетелски разкази и коментирайки техните послания, интелектуалецът утвърждава позицията си на авторитет и посредник между индивидуалната и колективна памет.

В този смисъл е реализиран и наложеният през последните десетилетия стил на т.нар. *тематизация*, за който говори Умберто Еко. Отнесен предимно към новинарския жанр, приютил на една и съща страница свързани по между си събития, визирият творчески маниер според него показва как може да се изрази мнение, превръщайки отделния факт „в онова, което юридическата и съвещателната класическа реторика нарича *exemplum*: един единствен случай, от който се извлича ... правило“ (Еко 1999:44).

Напомняйки ни за всички онези непознати герои, които нарича *съвременни хуманисти*¹⁴, Тодоров създава „своеобразен синкретичен текст, който постига равновесие между повествователното и дискурсивното“ (Костадинова 2009:108). Поучителните човешки истории, които според него са най-истинските и убедителни истории, вплетени в контекста на

---

¹⁴ Виж интервюто на Мишел Крепо с Цветан Тодоров. В: <http://www.litclub.com/archiv/broi38/todorov.htm>.

неговия голям разказ и осмислени в тяхната съвкупност, изграждат сюжетното единство в книгата „На предела“. Малките разкази за моралното оцеляване на човека в гранични ситуации, с които се излага теза и се постига разбиране, превърнати в литературни примери, писателят конструира като най-добрата постмодерна проекция срещу тоталитаризма. Такава е позицията на един антитоталитарен творец и хуманист, опълчил се срещу всяка проява на зло, насилие или тирания. Своята другост той отстоява с несекващ ентузиазъм, противопоставяйки се на тоталитаризма във всичките му форми. От една страна го отрича като политически режим и власт, от друга – възразява срещу подобен начин на мислене и идеология, налагаща крайности като манихейство и nihilизъм, но освен това неговата антитоталитарност се проявява и като протест срещу прекомерната организираност и тотална йерархичност на литературната система, разбрана като творчески маниер и модел на писане. Създавайки изключително фрагментарна художествена структура, съставена от различни истории, чужди цитирани текстове, морални оценки, анализи и коментари, Цв. Тодоров разрушава органичната цялост и вътрешна монолитност в строежа на традиционния наратив. Илюстрирайки своите заключения с кратки разкази и обличайки разсъжденията си в житейски примери, писателят налага този повествователен модел като перспективна композиционна техника на текстостроене в съвременните епически произведения. С разнородните си исторически, социологически или хуманитарни занимания той легитимира литературния *exemplum* като неразделна част от творчеството си и проектира неговата постмодерна реализация.

Чрез днешното възкресяване на разказите от лагерите, Цв. Тодоров ни предпазва от сбъждане на онзи страшен сън, който Примо Леви често сънува и в който никой не го слуша и не иска да чуе неговата тъжна история¹⁵. Споменът за придобития в страданието тоталитарен опит трябва „по-скоро да бъде *механизъм*, който да регулира нашата способност да съдим и анализираме настоящето, а за целта е необходимо под разкривения образ, проециран от лагерите, да разпознаем собственото си лице, колкото и деформирано да е то от подобно огледало“ (Тодоров 1994:261). Разсъждавайки върху доброто и злото, интелектуалецът открива, че нито една от тези прояви не е чужда на човешката природа и че това, което е направило възможно и най-ужасяващото злодеяние, са често срещаните и всекидневни черти на нашия живот. От друга страна обаче, трябва да вярваме, че наред с всички злини, на които човек е способен, моралното чувство и всекидневната добродетел значително преобладават в нашия живот. Изправени пред трудната ситуация на предела на своите сили, глад, изтощение и умора, насилвани и унижавани, някои

---

¹⁵ Виж: Цв. Тодоров. „На предела“. С. 1994, с. 260.

хора продължават да извършват различни жестове на доброта, да отстояват достойнството си, осъществявайки морален избор и да постигат нравственото си оцеляване. Наш дълг е „да разпознаем тези действия (на достойнство, грижовност, духовност), да ги оценим и да ги насърчаваме повече, ... защото те са общодостъпни (Тодоров 1994:303). Това всъщност е най-голямата поука от тоталитарните лагери – признаването на лекотата, с която може да се извърши както добро, така и зло. Това е и най-ценното предупреждение, отправено към нас, съвременниците, от изминалото столетие – предупреждението на Оруел, цитирано и от Ричарт Рорти – за потенциалната опасност същото онова развитие, направило човешкото равенство технически възможно, да направи осъществимо и неограниченото робство¹⁶. Към това послание се присъединява и Цв. Тодоров, който, създавайки повествование на основата на документално изследване, доказва възможността да се описва, анализира, сравнява и обяснява чрез разкази-примери.

---

¹⁶Повече за това виж: Р. Рорти. Случайност, ирония и солидарност. С. 1998, с. 213.

Литература:

Атанасов 2009: Стоян Атанасов. „Раждането на субективността и нейните граници в критическите изследвания на Цветан Тодоров“. В: „Цветан Тодоров – теоретик и хуманист“. Сборник в чест на Цветан Тодоров. С. 2009.

Деянова 2001: Лиляна Деянова. „Текст, култура и морал в миналото и днес“. В: „Цветан Тодоров – подвижната мисъл“. Сборник с изследвания и свидетелства в чест на Цветан Тодоров. С. 2001.

Еко 1999: Умберто Еко. „Пет морални есета“. С. 1999.

Костадинова 2009: Магдалена Костадинова. „Когато авторът анализира, разказвайки“. В: „Цветан Тодоров – теоретик и хуманист“. Сборник в чест на Цветан Тодоров. С. 2009.

Крепю 2001: Мишел Крепю. „Интервю с Цветан Тодоров“. Електронна публикация, 2001; <http://www.litclub.com/archiv/broi38/todorov.htm>.

Кьосев 2001: Александър Кьосев. „Автобиография, антропология, меланхолия“. В: „Цветан Тодоров – подвижната мисъл“. Сборник с изследвания и свидетелства в чест на Цветан Тодоров. С. 2001.

Рорти 1998: Ричард Рорти. „Случайност, ирония и солидарност“. С. 1998.

Ръовел 2001: Жак Ръовел. „Разказване и познаване: употребите на разказа в историята“. В: „История. Разказ. Памет“. С. 2001.

Рюзен 2001: Йорн Рюзен. „Може ли вчерашният ден да стане по-добър? Върху преобразуването на миналото в история“. В: „История. Разказ. Памет“. С. 2001.

Сартр 1997: Жан-Пол Сартр. „Екзистенциализмът е хуманизъм“. С. 1997.

Тодоров 1992: Цв. Тодоров. „Завладяването на Америка. Въпросът за другия“. С. 1992.

Тодоров 1994: Цв. Тодоров. „На предела“. С. 1991

Тодоров 1996: Цв. Тодоров. „На чужда земя“. С. 1996.

Тодоров 2002: Цв. Тодоров. „Памет за злото, изкушение на доброто“. С. 2002.

Тодоров 2005: Цв. Тодоров. „Нихилизъм, манихейство, ценности“. Електронна публикация, 2005; http://mediatimesreview.com/january05/Tsvetan_Todorov.php.

Тодоров 2007: Цв. Тодоров. „Литературата ни помага да живеем“. Интервю на Цветан Тодоров и Нанси Хюстън пред сп. Льо монд дьо л'едюкасион, януари, 2007. В: Литературен вестник, № 10, март 2007.